

K OTÁZCE HISTORICKÉ OSOBITOSTI EVROPY

M i r o s l a v H r o c h

Úvahy o tom, které historické souvislosti a události vedly k utváření soudobé Evropy, patří k tématům prožívajícím zcela pochopitelnou konjunkturu. Ve „staré Evropě“ tomu tak bylo odedávna, zatím co pro země nově přijaté se tato otázka dostala do popředí zájmu teprve během posledního desetiletí. Tím se hlásí o slovo poněkud odlišný zorný úhel pohledu: zatímco osobitost a mimořádnost dějin Evropy chápané jako „Abendland“ patřila v období studené války k axiomatickým základům (západo)evropské identity, nejnovější „rozšíření na východ“ aktualizuje otázku, zda jde o „znovusjednocení“ něčeho, co k sobě odjakživa patřilo či o adopci a adaptaci periferie. Podtextem těchto úvah je otázka, co ještě je a co již není vhodné považovat za „evropské dědictví“. I když východiska mohou být odlišná, shoda je v tom, že dřívější i dnešní rozbory a syntetické pokusy o dějiny Evropy se pohybují ve dvojí poloze: v poloze analýzy historické reality a v poloze analýzy vývoje evropské ideje, představy o Evropě. Obě polohy jsou zajisté legitimní a nelze je stavět proti sobě ani oddělovat. To platí také pro každou úvahu o tom, v čem vlastně spočívá odlišnost Evropy od ostatního světa, specifika dějin kontinentu, kterému se v průběhu nového věku podařilo získat dominující ekonomické i politické postavení.

Na počátku nelze ovšem pominout otázku, kdy a jak se vlastně integrovala Evropa jako vyhraněný vzájemně propojený celek, kterému se později začalo říkat kontinent. Je to otázku kladená tak často, že každá odpověď na ni musí znít banálně. Přikláním se k náhledu, že rozhodující roli při integraci Evropy nehrály evropské ideály a představy o potřebě sbratření panovníků, nýbrž dva faktory mnohem prozaičtější: boj panovníků o moc a teritoria, a nástup nových směrů dálkového obchodu. Integroující dopad mezinárodních vztahů i mezinárodního obchodu byl zajisté umožněn geografickými

okolnostmi: na poloostrově, který byl obklopen mořem, měly války o obchodní vazby v podmínkách předmoderní doby nutně své těžiště uvnitř kontinentu a teprve možnosti zámořské expanze tuto uzavřenost postupně a velmi pomalu uvolňovaly.

Bylo to pouhá shoda okolností, že oba tyto typy vztahů sílily výrazně během 16. století? I když války měly v 16. století ještě povahu válek regionálních, diplomatický obzor dosáhl již koncem 15. století rozměrů, které zasahovaly většinu dnešní Evropy. Stačí v této souvislosti připomenout obecně známou habsburskou dynastickou politiku, která během několika málo desetiletí dokázala bezprostředně obsáhnout téměř celé evropské teritorium od Španělska přes Nizozemí a říši až po pomezí osmanské expanze. V téže době se na více než jedno století prosadili nizozemští obchodníci do zprostředkování dálkového obchodu na dvou ze tří jeho hlavních směrů: na ose baltsko-severomořské a na ose podél atlantického pobřeží. I když zámořské objevy samy o sobě působily na evropském kontinentě spíše desintegrativně, poněvadž jej rozdělily na země podílející se na zámořské expanzi a na země, které zůstávaly mimo ni, jejich hospodářské důsledky měly celoevropský dopad. Nejznámějším z nich byla změna směrů obchodu kořením, ale větší význam měla tzv. revoluce cen vyprovokovaná dovozem laciného stříbra ze zámoří, ale umožněná především kombinací oběhu tohoto stříbra s rostoucím objemem zboží cirkulujícího Evropou.

Posilování politických a ekonomických vazeb pak se poprvé vskutku „celoevropsky“ projevilo během třicetileté války, konfliktu, který do té doby neměl žádnou obdobu ani ve svém teritoriálním rozsahu, ani ve své nákladnosti. Třicetiletá válka zasáhla přímo či nepřímo všechny evropské země a finanční i materiálové prostředky, které na ni byly vynaloženy, mnohonásobně překročily všechno, co známe o nákladech na předchozí války. To platí ostatně také o ztrátách na lidských životech. Je zajisté příznačné, že nejrozsáhlejší jako

tiskovina rozšiřovaný zpravodajský systém věnovaný vojenským a politickým událostem oné doby se nazýval Theatrum Europaeum.

Vestfálský mír zůstal z hlediska uspořádání Evropy jen krátkou epizodou. Následovalo více než jedno století neustálých válek, které sice měly spíše regionální ráz, ale ve své vzájemné souvislosti posilovaly zcela zřetelně vzájemné sepětí jednotlivých evropských regionů, k nimž je třeba od této doby počítat také východní část kontinentu – Rusko. O válkách sice rozhodovali panovníci (a jejich rádcové), ale jejich vedení bylo třeba zaplatit. Války tedy byly myslitelné bez dostatečných finančních prostředků. Anglický humanista F. D. Pistorius si v oné době povzdychl ve čtyřverší:

„Válka vede k chudobě, chudoba k míru,
Pak budou lidé obchodovat a zbohatnou,
Bohatství rodí zpupnost, zpupnost je důvod války,
Válka vede k chudobě a tak to jde dál“

Kde se však bralo ono bohatství, které zprostředkovaně otevíralo cestu k válce? Bylo by naivní sdílet názor některých tehdejších pozorovatelů, že zdrojem tohoto bohatství bylo americké stříbro. Zdrojem byla ona výrazná hospodářská a tedy i obchodní prosperita, která měla kořeny již v 16. století a na níž se podíleli, resp. z níž příživnický těžili evropští feudální panovníci..

Tato prosperita byla sice narušena třicetiletou válkou, ale toto narušení bylo ve většině případů jen dočasné. Naopak, řada zemí, resp. výrobních odvětví na válce výrazně vydělala: válka totiž nevedla jen k ničení bohatství, ale také zčásti k jeho novému rozdělování. V této souvislosti je třeba věnovat pozornost fenoménu diferenciaci tempa hospodářského růstu různých evropských regionů. Takové rozdíly zajisté lze sledovat i ve středověku, ale od té doby, kdy zesílilo vzájemné propojení jednotlivých evropských regionů, stalo se diferencované tempo růstu základem pro teritoriální dělbu práce, v níž se jisté regiony Evropy – její „jádro“ – staly natrvalo výrobcem a dodavatelem kvalitních řemeslných a manufakturních produktů, zatímco ostatní regiony se staly odběratelem tohoto

zboží a dodavatelem potravin a surovin. Z počínající obchodní integrace se zrodila ona závislost méně vyspělých zemí na zemích vyspělejších, která postupně narůstala a stala se základem mýtu o „přirozeném“ rozdílu mezi vyspělým „Západem“ a zaostalým „Východem“, který trvá dodnes. Tento vnitroeurovropský vztah nerovnoměrnosti se ostatně stal předobrazem nerovnoprávného vztahu mezi (západní) Evropou a mimoevropskými kontinenty.

Byla tato integrace kontinentu v důsledku válek a obchodních vztahů evropskou specifikou? Zajisté, v Americe ani v Africe nedospěl vývoj místních civilizací do tohoto stádia, ale o jedinečnosti Evropy nebudeme moci hovořit, vezmeme-li v úvahu, že obdobné propojení známe z regionů indického subkontinentu či jihovýchodní Asie. Specifiku evropského vývoje – a to i ve srovnání s vyspělými civilizacemi asijskými – je třeba hledat jinde. Již v 19. století věnovali historikové pozornost úvahám o zvláštnostech evropského vývoje, o zvláštnostech, které měly být klíčem k výkladu evropské převahy nad světem. Známý je tradicionalistický německý výklad o mimořádně stimulujícím významu kombinace antického dědictví s lenním systémem, křesťanstvím a „germánskými“ principy věrnosti. Pokrokem na cestě od tohoto mýtu k realitě byly zajisté komparativní studie Maxe Webera zdůrazňující význam zrodu západoevropského typu měst a samosprávného sebevědomého měšťanstva jako osobité složky společenské skladby. Zajisté by k těmto charakteristikám bylo třeba dodat také prvek racionality a v této souvislosti také středověkou scholastiku a s ní spjatou samosprávnou univerzitu.

Nás zde ovšem zajímá především otázka, co ke specifice našeho kontinentu přispělo v raném novověku. Tuto specifiku lze zkratkovitě charakterizovat třemi fenomény: stát, revoluce a kapitalismus. K tomu přistoupily pak v 19. století osobité procesy další.

Stát jako instituce nebyl pochopitelně žádnou evropskou zvláštností. Pro Evropu však byly charakteristické některé jeho atributy, které nikde jinde

nenajdeme. Součástí antického dědictví byla recepce římského práva, která byla diskutována již ve středověku a posílena v období humanismu. Důležitá byla nejen polarita práva kanonického a „národního“ práva světského, ale zejména skutečnost, že vlivem římského práva se v právním systému evropských zemí prosadil princip ochrany soukromého vlastnictví a svobody disponovat jím. Součástí právního dědictví byl ostatně také postupný zrod představy o tom, že existují normy mezinárodního práva – *ius inter gentes*.

Další osobitostí, kterou mimoevropské státy neznaly, a která se zrodila teprve v průběhu středověku, byl zápas mezi panovnickou mocí a mocí zastupitelskou, stavovskou. V raném novověku dostal tento zápas podobu stavovského odporu proti sílící panovnické moci. Ve většině evropských zemí získala převahu panovnická moc a tento úspěch vyústil v systému, který se tradičně označuje jako absolutismus a který je považován za zásadně odlišný od systému orientální despotie.

Politický systém označovaný jako absolutismus, je ústřední moc nadřazena moci stavovské a její náboženská legitimita je sice zachována, ale spojena s důrazem na státní zájem a pojetí panovníka jako nejvyššího „služebníka“ (a také představitele) státu. Vyšší vývojovou fází tohoto systému byl tzv. osvícený absolutismus, v němž byl vyjádřen a „legalizován“ základní posun – opět specificky evropský – v chápání společnosti. Bylo to, zjednodušeně řečeno, přesvědčení, že je potřebné a možné měnit společenské poměry, a že je povinností panovníka takovéto změny – považované za pokrok – prosazovat a uskutečňovat cestou, kterou bychom dnes označili jako „reformy zhora“. Odtud byl ovšem již jen krok k názoru, že zásadní systémové změny je možno provést také „zdola“ – revolucí.

Z dějin všech kontinentů známe vzpoury, krvavé převraty i občanské války. Specificky evropským fenoménem však byla zásadní změna poměrů (především politických, ale také sociálních), která vycházela z projektu, z představy, jak by měly poměry ve společnosti vypadat. Protagonisté této

představy dosáhli úspěchu buď přímo užitím násilí nebo díky hrozbě násilím, pochopitelně za předpokladu, že jim podařilo získat podporu jisté části spoluobčanů. Od 16. století známe v Evropě celou řadu úspěšných i méně úspěšných politických revolucí, zaměřených proti starému režimu založenému na nerovnosti a feudálních privilegiích. Jim všem – od Nizozemí v 16. až po Francii a Španělsko v 19. století – byla společná vize spravedlivého politického systému a přesvědčení, že člověk je schopen formulovat a uskutečnit principy nového, pokrokovějšího uspořádání věcí veřejných. Víme také, že revoluční změnu nelze izolovat od reform, a že obě formy politické i společenské změny a pokroku se vzájemně kombinovaly. Principy rovných občanských práv, které se z tohoto procesu zrodily, patří opět ke specificky evropskému dědictví, i když se na něm podílely také anglické osady v Severní Americe.

Třetím charakteristickým rysem raně moderní Evropy byla původní akumulace kapitálu, jejíž analýzu předložil Karel Marx, a následně zrod kapitalistického systému, jako systému, který investuje peníze s cílem dosáhnout zisku a využívá při tom námezdné práce osobně svobodných dělníků. Na korelaci „ducha kapitalismu“ a kalvinismem poukázal Max Weber a vyprovokoval tím kritickou reakci historiků. Obecnějšího přijetí se dostalo poznatku hospodářských historiků, že kapitalistické podnikání bylo možné jen ve společnosti, která tradičně respektovala a garantovala nedotknutelnost soukromého vlastnictví a tedy i podnikání. Byla zde ovšem také vazba k rozvíjejícímu se tvůrčímu myšlení v přírodních vědách a technických inovacích. Pouze systém založený na racionální snaze o maximalizaci zisku mohl aplikovat technické a vědecké inovace ve výrobě. Díky tomu se otevřela cesta ke kapitalistické industrializaci, která se následně, v 19. století, stala rozhodující hnací silou trvalé evropské (či euro-americké) hospodářské převahy v globálním měřítku.

Pokud bychom chtěli uvedené tři složky evropské specifiky vyjádřit ve vyšší rovině abstrakce, mohli bychom je označit za rozhodující složky tří

základních proudů procesu modernizace, resp. přechodu od tradiční, feudální společnosti ke společnosti moderní, průmyslové: byrokratizace, demokratizace a kapitalistické podnikání. Společným rysem těchto procesů byl aktivní vztah k životu založený na touze po pokrokové změně, po racionálním uspořádání světa a po zlepšení podmínek pozemského života. V pozadí těchto nových procesů pak stála závažná proměna v myšlení lidí, i v hierarchii institucí, kterou obvykle označujeme termínem sekularizace – opět proměna, která má specificky evropský ráz.

Promítnuty do 19. století, našly výše naznačené procesy své pokračování v podmínkách prosazující se občanské společnosti. Pokračovala racionalizace státní administrativy a byrokratizace. Na revoluční proměny a programy navazovala nejen konstitucionalizace a úsilí o konkretizaci principu občanských svobod a lidských práv. V tomto úsilí se střetaly a prolínaly dva základní politické proudy 19. století – liberalismus a demokratismus, při čemž se postupně prosazovala demokratizace jako obecně závazné právo podílet se na politickém rozhodování pro muže a ženy. Patří k ironiím evropských dějin, že právě v době, kdy se proces demokratizace ve druhé dekádě 20. století dovršoval, přihlásily se důrazně o slovo dva protiobčanské programy – fašismus a bolševická varianta diktatury proletariátu.

Zůstaňme však v 19. století. Vedle zápasu o demokracii zaznamenáváme v jeho průběhu ještě nejméně čtyři procesy, které vytvářely osobitou tvář evropské společnosti a její tradice přežívající dodnes: byla to nacionalizace, sekularizovaná výchova a její demokratizace, princip solidarity a historizace společenského myšlení.

Proces formování moderního národa změnil Evropu během 19. století z kontinentu států v kontinent národů. Národní identita se stala rozhodujícím kritériem, podle něhož si občané uvědomovali své místo ve společnosti i v dějinách. Války mezi panovníky a státy byly nahrazeny válkami mezi národy, resp. ve jménu národních zájmů. Evropské hranice byly nacionalizovány a

zámořská expanze se stala záležitostí „národů“. Není posláním této stati vysvětlit tento významný obrat v evropských dějinách. Důležité však je upozornit na to nutnost rozlišit dvojí základní typ formování moderního národa. Prvý typ je charakterizován vnitřní transformací politického systému a vztahů mezi lidmi v duchu ústavních svobod a s cílem vytvořit „jediný a nedělitelný“ národ jako občanskou pospolitost. „Státní národy“, jako byla Francie či Švédsko, s vlastní kulturou v národním jazyce i s vlastními vládnoucími třídami a obvykle s kontinuální státností od středověku, se proměňovaly cestou revolucí či reforem v národy občanské.

Druhý typ vývoje k národu vycházel ze situace etnické skupiny, která neměla vlastní státnost ani tradici kultury v národním jazyce a obvykle žila pod vládou etnicky cizí šlechty a byrokracie. S prosazující se modernizací společnosti začali příslušníci – nejprve zejména jejich vzdělanější složka – nevládnoucí etnické skupiny pociťovat své postavení jako postavení občanů druhého řádu a snažili se dosáhnout pro svoji skupinu kulturní a sociální, později i politické emancipace. Cesta formování národa měla v tomto případě povahu národního hnutí, které začalo jako národní agitace a většinou, nikoli však ve všech případech, získalo podporu příslušníků své etnické skupiny pro nově formulovanou národní identitu. Tento typ vývoje k modernímu národu známe z našich národních dějin a je třeba říci, že touto cestou se formovala většina evropských moderních národů.

Vysoké ocenění vzdělanosti známe zajisté již v období humanismu, ale tehdy měla podobu intelektuálního aristokratismu a exkluzivního elitářství. Představa vzdělanosti všech obyvatel byla především dílem osvícenství a následně i reforem v duchu osvíceného absolutismu. Do občanské roviny se pokusila sekularizovanou podobu celonárodního školního vzdělání posunout Velká francouzská revoluce, ale neměla na to dostatek času. Demokratizace školství probíhala pak nerovnoměrně v jednotlivých evropských státech během 19. století a byla v rostoucí míře nacionalizována, zejména tam, kde formování

národa probíhalo cestou národního hnutí. Vzdělání bylo proto tradičně vysoko ceněno právě v situaci, kdy bylo předpokladem národní aktivizace širokých vrstev obyvatelstva, poněvadž přijetí národní kultury bylo nejvýraznějším výrazem postupujícího přijímání nové národní identity.

Dalším principem, který měl starší – v tomto případě zejména křesťanské – kořeny, a byl nově koncipován a aplikován s procesem modernizace, byl princip solidarity se slabšími a potřebnými. Pauperizace venkova a především pak hluboká třídní diferenciaci, kterou přinášela průmyslová revoluce a kapitalistická dělba práce, aktualizovaly a politizovaly program solidarity a diferencovaly jej do několika proudů. Počínaje utopickými socialisty a komunisty šla tato diferenciaci na jedné straně cestou reformního křesťanského socialismu, na druhé straně revoluční cestou socialismu blanquistického, proudhonovského a marxistického, který pak se sám diferencoval na linii reformní a revoluční. Politickým aspektem socialistického myšlení byl promítnutí zásady občanské rovnosti do sféry sociální: jsou-li si občané rovni ve před zákonem a ve svých politických právech, neměli by si být rovni i ve svém sociálním postavení, či dokonce v majetnosti? Otázka, zda právo na práci je součástí souboru občanských práv a svobod, patří dodnes k politicky ožehavým problémům.

Je příznačné, že myšlenka národa, národní pospolitosti, nacionalismu, stejně jako myšlenka socialismu, se stala oblíbeným importním zbožím v mimoevropských civilizacích, zejména během 20. století. Nutno však zdůraznit, že obsah těchto programů, či spíše jen hesel, dostal mimo Evropu odlišnou konotaci tak, jak to odpovídalo specifické sociální situaci a také odlišným tradicím jednotlivých kultur a kontinentů.

Zbývá ještě zmínit se o další evropské specifice, kterou ostatní kontinenty nepřijímaly s takovou ochotou jako socialismus či nacionalismus. Byl to historismus, který byl zároveň pohledem na svět i mravním postulátem. Celé 19. století bylo stoletím historickým. Historie měla cestou poznání minulosti nejen

plnit funkci „magistra vitae“, ale také hledat příčiny jevů a přispívat tak k pochopení současnosti. Minulost byla však také zdrojem nároků ve sféře sociální, kulturní a zejména politické. Historickou argumentací se zdůvodňovala na jedné straně snaha zachování statu quo, ale na druhé straně byla historie také argumentem pro změnu, nástrojem utváření politického programu, resp. zdůvodňování politických požadavků. V tomto ohledu měla historie mimořádný význam zejména mezi požadavky národních hnutí, pokud tato mohla čerpat nějaké nároky z minulosti. Program českého historického práva nebyl v tomto ohledu žádnou evropskou výjimkou. Dříve či později, každý formující se národ měl své historiky, kteří konstruovali jeho národní dějiny.

Historismus 19. století byl ovšem především historismem národním. V centru pozornosti historiků stály národní dějiny a tomu odpovídala i skutečnost, že také čtenáři se zajímali především o zpracování dějin vlastního národa. Přesto můžeme říci, že konstrukce národních dějin se uskutečňovaly podle scénáře, který měl ve většině zemí kontinentu obdobné rysy. Pozornost historiků se soustředila na dějiny politické, ať již to byly dějiny takových států, které přežily do 19. století jako státní národy, nebo dějiny státních celků, které sice ztratily zcela nebo částečně svoji svébytnost, ale mohly být přiřazeny k jednotlivým moderním národům jako jejich národní minulost. Pochopitelně stály pak ve středu zájmu právě ty události a ta období, která bylo možno považovat za období národní velikosti. Nejednou se ovšem územní rozsah oněch území, která byla považována za národní, překrýval, a to zejména tam, kde historická politická hranice neodpovídala současné hranici etnické. Spory o obraz národních dějin, které odtud vyplývaly, patří rovněž ke svébytným rysům evropské kultury a politiky 19. i ve 20. století.

Jestliže dnes hledáme historické kořeny, společné rysy a vzájemné vazby mezi zeměmi řazenými ke kontinentu Evropa, nemůžeme jít cestou pouhé konstrukce národních dějin, kterou nám odkázalo 19. století. Zajisté, naším východiskem je a bude ve stále význačnější míře komparace jednotlivých

národních dějin, jejímž cílem je nikoli hledání národní specifiky, nýbrž především studium vazeb mezi evropskými zeměmi a určení společných rysů jejich dějin. Při tom se nemůžeme omezit na dějiny „vedoucích“ států a národů, jak se to stále ještě nejčastěji děje. Zajisté, ekonomické, kulturní a politické vztahy a vazby mezi evropskými národy je třeba brát v úvahu především jako synchronně probíhající procesy. Samotné charakteristiky a procesy, které považujeme za specificky evropské, jako byl např. humanismus, národní hnutí či kapitalistická industrializace, probíhaly ovšem asynchronně, jak to odpovídalo nerovnoměrné povaze vývoje evropských zemí. Proto také jejich komparace se musí orientovat na srovnání asynchronní, podle analogických historických situací. Tento přístup nesmí ovšem vylučovat mnohotvárnost vzájemných kontaktů mezi vyspělejšími a méně vyspělými oblastmi, pro které se v současné době ujímá termín kulturní transfer. V jistém smyslu je možno jednotu evropského vývoje pozorovat jako proces, jehož nositelem byl právě kulturní transfer. Fungování tohoto transferu ovšem nelze sledovat bez aplikace komparativní perspektivy.